

Szendrei Janka

Modernizáció és hagyományőrzés a pálosoknál a XVII. században

Mezey László tiszteletére

A XVI. században a háborúk pusztítása és a reformáció gyors terjedése a régi magyar egyházat nehéz helyzetbe hozta. A Pázmány Péter (1570–1637) alatt megindult vizitációk a pálos rendet¹ is siralmas állapotban találták.² A szerzetesek túlélésért küzdő maradéka megoldásként az előremenekülést, a radikális modernizáció útját választotta: ennek keretében a római rítus bevezetése mellett döntött. A pálosok 1600-ban, a Lepoglavában, Bratulics Simon isztriai származású rendfőnökük vezetése alatt tartott nagykáptalanon megegyeztek abban, hogy elfogadják az 1568-ban V. Piusz pápa tekintélyével nyomtatásban megjelent római breviáriumot és az 1570-ben napvilágot látott misszálét, sőt hogy a régi szerkönyvek használatát tiltani fogják.³

*Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizene-történeti osztályának vezetője, a LFZE Egyházzene Tan-
székének tanszékvezető egyetemi tanára, a Ma-
gyar Egyházzenei Társaság elnöke.*

A középkori magatartásában kifejezetten liturgikus konzervativizmusra hajló rend ezzel a lépéssel jelentősen megelőzte magyarországi környezetét. Mint köztudott, a magyar szekuláris klérus csak az 1630-as nagyszombati zsinaton adta fel az esztergomi rítust a „tridentin” liturgia kedvéért, míg a külső kényszerből nem szorongatott zágrábi székesegyházi testület ezt meg sem tette, hanem 1788-ig kitartott középkori úzusa mellett.⁴ Vajon valóban végbe is vitte a pálos rend, amit a lepoglavai döntésben elhatározott? Első látásra ez ellen szól néhány jelenség.

A római rítus átvétele után azt várnánk, hogy a rendet előzönlik a külföldről vásárolt nyomtatott liturgikus könyvek, melyek megkönnyítik az uniformizált liturgia átvételét. Ehelyett azt tapasztaljuk, hogy a pálosoknál mintegy a kéziratosság kora támadt új életre.⁵ A XVII. század első felétől kezdve a XVIII. század végéig keletkezett, kántorkönyv méretű vagy kóruséneklésre szánt liturgikus könyvek mind kézíratosak, kottairásuk a középkori magyar notáció,⁶ dallamvariánsuk pentaton. A XII. században keletkezett hazai hangjelzés mo-

¹ A rend történetéhez lásd Hervay F. 1988; Kisbán E. I–II. 1938., 1940; Elm, K. 1993; Mályusz E. 1971; Sarbak G. 1988. Liturgiájukhoz: Gyéressy Á. B. 1938; Török J. 1977., 1999/2000., 2000.

² Hervay F. 1984.

³ Kisbán E. 1940. II/201. Vö. Galla F. 1941; Tóth L. 1930.

⁴ Knauz N. 1865.

⁵ A pálosok XVII–XVIII. századi kéziratairól még nem készült szisztematikusan forrásjegyzék. Egyes karkönyveiket említi Szendrei J. 1981. (C 105., 106., 107., 108., 109., 110., 111., 124., 129.); vö. Szendrei J. 1990.

⁶ A pálosok kottairásáról: Szendrei J. 1983., különösen 60., 74.

numentális, szépen kidolgozott XVIII. század-végi példái láttán⁷ éppen nem a modernizáció jut eszünkbe, inkább a középkori előzmények után folytatódó hagyományörzés egyedülálló példáján álmélkodunk.

A kérdés eldöntéséhez, hogy tehát valóban reformált-e „Lepoglava után” a pálos rend, érdemes 1600 utáni törekvéseiket, s a fennmaradt pálos liturgikus karkönyvek anyagát is közelebbről megvizsgálni.

Mint az irodalom hangsúlyozza, a liturgia eredeti énekes mivoltának tudata még eleven volt a pálosoknál a XVII. század küszöbén. Az ekkor meginduló rendi reformok (egyben ellenreformációs törekvések) egyik célkitűzése éppen a gregorián dallamok kielégítő tudása volt, s nagy súlyt fektettek a kánoni órák megfelelő időben való közös, ünnepélyes éneklésére is. Biell Rudolf rendfőnök 1628–1629-ben egyenesen eltiltotta tanulmányainak folytatásától azt a rendtagot, aki nem tudta a gregorián éneket, vagy nem volt hallása.⁸ Vagyis a pálosoknak, ha átvették a római rítust, annak énekelhető formájára volt szükségük.

Ezzel az igénnyel nem álltak magukban kortársaik között. Lényegében minden római rítusra áttért liturgikus közösségnek meg kellett oldania az énekelhetőség problémáját, melyre vonatkozóan viszont Róma nem akart központilag szabályozott megoldást adni. A dallamok kérdését az illetékes helyi püspökökre vagy a rendi döntésekre hagyta. A korban kinyomtatva megjelenő itáliai kottás szerkönyvek mind magánkiadások, nem a római kúria hivatalos kiadványai, dallamanyaguk egymás között variábilis. A legtöbb szakmai problémával éneklés terén a közép-európai egyházak találkozhattak, melyekben az új, átvett liturgiától távolabb állt a régi, középkorból hagyományozott liturgikus örökség, mint Itáliában. Ez maga után vonta azt is, hogy az új liturgia szöveganyagának megzenésítéséhez nem lehetett egyszerűen a régi, kéznél levő könyvekhez nyúlni, a két repertoár fontos helyeken nem fedte egymást. Bár tudunk Rómába küldött, kottás misszale-változatot, helyesebben hiteles Graduale Romanumot igénylő kérésekről, ezek azonban nem teljesültek.⁹ Róma meg volt győződve arról, hogy a korálnak nincsen egységes, hiteles változata, s joggal félt az énekes gyakorlat megrendülésétől. Halogatta a zenei reformot. Amikor 44 év hivatalos csönd, kotta nélküli állapot után végül 1614-ben mégis megjelent egy tridenti misszálét alapul vevő új római nyomtatott graduále, ráadásul zeneileg reformáltak mondott, a korízlés jegyében átdolgozott dallamanyaggal, akkor ezt a kiadványt Róma végül nem vállalta és nem rendelte el a tridenti breviáriumhoz és misszáléhoz hasonló módon. A híres „Medicaea” kiadás mögött egy agilis vállalkozói csoport állt. Ennek sikerült ugyan pápai brevét szerezni a kiadás előszava számára, ezt azonban a kibocsátó pápa, V. Pál hamarosan visszavonta. Bár máig nem úgy szerepel a köztudatban, jogilag a Medicaea is csak magánkiadás volt, magában Rómában alig használták.¹⁰

⁷ Facsimile: Szendrei J. 1983. 251–252.

⁸ Kisbán E. 1938. I/207.

⁹ Molitor, R. 1902. II/6.

¹⁰ Molitor, R. 1902. II/112–122.

Mint a legújabb zenetudományi kutatások kezdik feltárni, Európában 1600 körül komoly munka folyt annak érdekében, hogy a római rítus bevezetésével egy időben alkalmazzák ahhoz a régi helyi tradíciók dallam-örökségét.¹¹ Az 1597-ben elrendelt, római („tridentí”) rítust követő Augsburgi graduále megalkotásáról például kísérő dokumentáció is maradt fenn. Jól látszik belőle, milyen tudatosan jártak el s milyen szerkesztői, alkotói módszereket találtak a régi dallamhagyomány s az új liturgia összehangolására. Hasonló eljárásokat a lengyel egyházak esetében is mód van követni.¹²

Az 1600 körül lassan ellenreformációs irányvonalba kerülő, aktivitását megújító pálos rendnek ebben az európai közegben kellett a római rítust bevezetnie. Ha közben nem mondott le a liturgia énekes szolgálatáról, a lepoglavai döntéssel átvett kotta nélküli szerkönyvek anyagát ki kellett egészítenie a megfelelő dallamokkal. 1600-ban ehhez még a később megjelent Medicaea-graduále sem szolgálhatott mintául. A tridenti liturgiához így a dallamokat a pálosok a régi rendi, vagyis középkori magyar hagyományból vették. Ha ellentét volt a két tradíció —római és magyar— között, kidolgoztak megfelelő technikákat az új szöveg-dallam-párosításhoz, vagy vállalták a zenei alkotást. Máris sejthetjük ebből, hogy a római rítust tartalmazó hangjelzett pálos könyvekben egyedülálló liturgikus zenei képződmények maradtak ránk. A liturgikus modernizáció és a zenei hagyományörzés összefonódása a pálosoknál a graduále zenei újraalkotását jelentette. Érthető, miért nem lehetett e könyveket vásárlással beszerezni s miért kellett őket kézírással sokszorosítani. Csak maga a rend nyomtathatta volna ki új, renden belül készült graduáléját.

A pálos remeték számára megzenésített római graduále készülését dokumentáló jegyzőkönyvek fennmaradásáról nincs tudomásunk. Megmaradt viszont az eredmény: több graduále-könyv, melyek összehasonlító elemzésével az elévzett munkára is fény derül. Magunk a budapesti Egyetemi Könyvtár A 115-ös kéziratát vetettük alá részletes, darabról-darabra haladó vizsgálatnak.¹³

A kézirat az újhelyi (Sátoraljaújhely), Szent Egyedről elnevezett pálos kolostor számára készült 1623-ban, mint az első foliót követő számozatlan lap bejegyzése is tudatja. Első folióján a „Graduale Romanum” címfelirat olvasható.

A pálos rendeltetés minden bejegyzés nélkül is azonnal felismerhető. A gradualében benne vannak a rendi szentek ünnepei, melyeknek egy klasszikus Graduale Romanumban nincs keresnivalójuk. Így Szent Ágoston, Szent Pál első remete és Szent Antal remete szerepelnek már a Mindenszentek litániájában, a szanktoráléban pedig *saját* allelujával felszerelt külön miseformulát kap Pál első remete¹⁴ és Szent Ágoston.¹⁵ Úgy látszik, a Mindenszentek litániáját¹⁶ min-

¹¹ Például: Cattin, G. — Curti, D. — Gozzi, M. 1999. (tematikus tanulmánykötet mintegy húsz idevágó tárgyú dolgozattal); Karp, Th. 2003; Boyce, J. 2003.

¹² Molitor, R. 1901. I/22–36., vö. I/18.

¹³ A kézitratról lásd Stoll B. 1963. Nr. 73; Szabó T. A. I/108. Nr. 180; Szendrei J. 2003.

¹⁴ Szanktorále, Fol 48^v. Vö. Szendrei J. 2002/2003.

¹⁵ Szanktorále, Fol 54^v.

denestül rendi jellegzetességnek vették s meghagyták érintetlenül, mert a magyar szent királyok, István, Imre és László neveit is benne olvashatjuk a hitvallók szakaszának végén.

Ha pedig ezután a temporále folyamatos olvasásába kezdünk, különös kettőséget tapasztalunk az anyagban. Egyrészt igazolódik a könyv címe: *Graduale Romanum*. A szöveget nézve valóban egy, a tridentinum utáni római rítust követő, a normatív *Missale Romanum*mal egyező graduále-könyvről van szó.¹⁷ A liturgia tehát római. Ugyanakkor a notáció a középkori esztergomi kottafírás pálos változata, a dallam pedig pentaton variáns. Ráadásul e dialektusnak nem valamely német változata, hanem az, amelyet az esztergomi rítus követett s melyet Esztergomhoz igazodva egykor feltehetően a pálosok is magukévá tettek. Ez pontosan kimutatható néhány sajátosan elvariált, tonálisan is átrendezett („csak-esztergomi”) zenei változat jelzése alapján.

Vajon milyen következményekkel járt, milyen feladatok megoldását kívánta meg a különleges párosítás: római tételrend, római rítus egyrésztől — esztergomi/pálos dallamváltozat másrésztől?

Az anyag nagy részénél a kettős forrás nem jelentett semmiféle nehézséget. Hiszen az esztergomi rítus is a tridenti liturgia előzményének, a régi rómainak egyik elágazása, így a tételek nagy része, sőt ezek sorrendje és dallama is közös volt a tridenti és az esztergomi rítusban. Elvileg zenei dialektus-különbség lehetett ugyan köztük, de Róma zenei mintát nem adott. Így a minden szempontból „közös” esetekben egyszerűen alkalmazták a régi esztergomi dallamvariánsokat az új *Graduale Romanum*ban. Fontos, hogy a tételek rendje ilyenkor megfelelt az új rítusnak és a középkori örökségnek is.

Nem kevés esetben azonban az esztergomi rítus a középkorban más dallammal énekeltetett egyes, a római rítusban is azonos helyzetben szereplő tételeket (főleg alleluják, kommúniók esetében). Ilyenkor a romanizált pálos graduále a zenét tekintve maradt a középkornál: mindig az esztergomi dallamot kínálta (rómait valószínűleg nem is ismert). Hogy a sok közül most csak egy példára utaljak: a Rómában is szokásos második tónusú típusdallam helyett¹⁸ a pálos könyvben régi esztergomi szokás szerint másik, hatodik tónusú dallamot kapnak az All. *Video caelos apertos* és az All. *Vidimus stellam*. (1. kottapélda) Megmaradnak azok a dallamválasztások is, melyek hazánkon kívül eddig ismeretlenek bizonyultak: például a karácsonyi második mise 4. tónusú, hazai alkotású All. *Dominus regnavit* dallama.¹⁹

¹⁶ Fol 19^v–22^v. Vö. a litánia esztergomi összeállításával: *Musicalia Danubiana* 12**, 119–122.

¹⁷ Az összehasonlításához egy 1574-es velencei kiadást használtam (*Missale Romanum Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum ... Venetiis, apud Johannem Uariscum, heredes Bartholomei Faletti et socios, 1574*).

¹⁸ *GradRom* 34., 47.

¹⁹ Facsimile a pálos kéziratból: Szendrei J. 2003. 338. A dallam középkori esztergomi feljegyzése: *Musicalia Danubiana* 1. f. 11^v. Az esztergomi változat átírása: Szendrei J. — Dobszay L. — Rajeczky B. 1981. Nr. 20.

a) *Al-le-lu-ia. v. Vide-o*

b) *Al-le-lu-ia. v. Vide-o*

a) *cae-los a-per-tos et je-sum... etc.*

b) *cae-los a-per-tos et je-sum... etc.*

1. kottapélda.

a) *Musicalia Danubiana 1, Fol. 14;* b) *Budapest, Egyetemi Könyvtár A 115, Fol 6.*

Mi történt azonban olyankor, amikor a tételek szövegében is változás volt? Mikor például középkori kétverses alleluják helyére egyverses allelujáknak kellett lépni, vagy amikor szövegeltérések mutatkoztak a két tradíció között? Az adaptáló, ha kellett, beleírt a dallamokba, vagy elhagyott belőlük az illesztés kedvéért. Beleírt hangokat például az All. *Beatus vir sanctus Martinus*-ba, mert ott egy szóval hosszabb volt a kotta nélküli új római szöveg.²⁰ Ugyanígy beleírt hangokat a *Scio cui credidi* introitusba²¹ vagy a *Dilexisti iustitiam* kom-múnióba.²² Máskor elhagyott a dallamból, ha rövidebb lett a szöveg. A könnyen alkalmazkodó gregorián dallamok még azt is könnyen átvészelték, ha középen egyszerűen lezárták, vagyis félbe vágták őket.

A modern ember számára legkülönlegesebb alkalmazási eljárás olyankor jelentkezett, amikor az új rítus előírása értelmében egy tételt más liturgikus pozícióba kellett tenni, mint ahol addig volt. Általában nem az történt, amit várnánk: hogy a régi könyvben föllapozott darabot az új könyvben egy új funkció számára másoljuk le. Ritkán ez is előfordult. A szokásosabb gyakorlat azonban az volt, hogy a kottairó vagy zenei szerkesztő folyamatosan haladt mindkét könyvben, a régiben és az újban is. Ha olyan római tételhez érkezett, melynek a magyar középkorban az adott funkcióban egészen más tétel felelt meg, fogta ennek a régi magyarnak a dallamát, és ráhúzta a római rítusban megkívánt új szövegre, akkor is, ha az új szöveg saját (pentaton) dallamát is

²⁰ Szendrei J. 2003. 339.

²¹ Fol 49 a szanktorále részben.

²² Fol 12 a kommúne fejezetben.

megtalálhatta volna a középkori mintakönyv egy másik pontján (2. kottapélda).²³ Meglehetősen nagy az ily módon keletkezett „új tételek,” új megzenésítések száma! Annak ellenére, hogy gondolhatjuk, milyen kockázatos vállalkozás egy markáns tagolású szövegre ráhúzni egy esetleg teljesen más módon tagolt, mert más szövegre készült dallamot. De a műveletek többnyire elég jól sikerültek. S úgy látszik, a pálosoknak nem a szöveg és dallam, hanem a liturgikus funkció és dallam kapcsolata volt fontos, amit így meg tudtak tartani.

a) *Al-le-lu-ia. N. Omnes gen-*

b) *Al-le-lu-ia. N. Magnus Do-mi-*

c) *Al-le-lu-ia. N. O-mnes gen-*

a) *-tes, plau-di-te manibus, etc....*

b) *-nus et lau-da-bi-lis val-de.... etc....*

c) *-tes, plaudi-te, jubi-la-te De-o.... etc....*

2. kottapélda. a) *Musicalia Danubiana* 12**, 146; b) *Musicalia Danubiana* 12**, 167; c) *Budapest, Egyetemi Könyvtár A 115, Fol. 38.*

²³ Fol 38: *All. Omnes gentes* (római tételválasztás), a középkorban Magyarországon ugyanezen liturgikus pozícióban (pünkösdt utáni 7. vasárnapon) szereplő *All. Magnus Dominus* (minus) dallamával. Az *All. Omnes gentes* kottával a középkori magyar tradíció szerint: *Musicalia Danubiana* 12**, 146; *Musicalia Danubiana* 1. f. 162. A funkció itt áldozócsütörtök böjtje volt, a pálosok a középkorban szintén arra a napra írták elő, mint Göttingenben fennmaradt misszáléjuk tanúsítja (*Stiftsbibliothek 234. fol 98^v*).

Ezzel az eljárással ugyanis olyankor is éltek, ha a kétféle hagyomány illesztése során az „új megzenésítés” feladatával találkoztak: olyan, számukra új ének-szöveggel, mely saját régi tradíciójukban egyáltalán nem szerepelt, így dallama ismeretlen volt. Ilyenkor sem hagyták a kottasorokat üresen (ez egyetlen esetben fordul elő). Dallamot adtak az új szövegnek, mégpedig itt is oly módon, hogy ráhúzták a régen általuk *azonos* liturgikus pozícióban használt ének dallamát. Az idevágó példák közül érdemes említenuünk rögtön ádvent második vasárnapjának allelujáját. A „tridenti” misszálé az Európában általánosan használt All. *Laetatus sum*-ot írta elő. A középkori magyar gyakorlatban helyette a ritka All. *Rex noster adveniet* szerepelt. Bár a *Laetatus sum* dallama könnyen beszerezhető lett volna —akár a szomszédos német egyházaktól— a pálosok mégis maradtak az ismert dallamnál, s az All. *Rex noster* hangjait illesztették az All. *Laetatus sum* szövege fölé.²⁴ Olyan ritka szöveg-dallam kapcsolat keletkezett így, amellyel akár egy könyv provenienciáját is meg lehet határozni. S erre az eljárásra számos példa van. Ugyanígy kapott dallamot az All. *Cognoverunt discipuli* (az All. *Surrexit pastor bonus*-ét), az All. *Oportebat pati* (az All. *Modicum et non videbitis*-ét), az All. *Regnavit Dominus* (az All. *Dominus in Sina* hazai dallamát, amely maga is ritka kontrafaktum volt) — hogy csak néhány példát említsek. Szentháromság-vasárnapra az All. *Benedictus es Domine*, amelyet a tridenti misszálé előírt, szórványosan előfordult a megelőző magyarországi gyakorlatban is, de nem a pálosoknál. A reform-graduále szerkesztője nem is keresgette hazai dallamát, hanem ráillesztette a szöveget az esztergomi és pálos gyakorlatban ugyanezen ünnepre kijelölt All. *Honor virtus* hangjaira.²⁵

A Graduale Romanum pálos használatra szánt változatának szerkesztői tehát a *dallamok* liturgikus funkcióját, ünnepi sorrendjét érezték kötöttnek. Szöveg-áthelyezéseket elfogadtak, dallam-áthelyezéseket alig. Tartották a dallamok sorrendjét szövegcserekkel együtt is. Ily módon kétszeres forrásértéke van 1600 utáni kottás liturgikus könyveiknek. Tanúi ezek a tridentinum utáni misszáléknak, de egyben a középkori pálos gradualéknak is. Mivel teljes pálos gradualéknak nem maradt fenn a középkorból, e késői könyvek adatai fontosak, hiánypótlók. Dallamrendjükből megállapítható a középkori könyv dallam-sorrendje, ezáltal könnyen rekonstruálható a régi pálos graduále tartalma. A dallamokból, az ad notam rendszerből ugyanis a graduále szövegeinek tartalomjegyzéke is összeállítható. Nemcsak a kottaírásmód idézi meg tehát e késői könyvekben a középkort.

De méltassuk egyszer ezt a nehéz körülmények között létrehozott eredeti alkotást, a pálos használatra adaptált római gradualét önmagában nézve is, megfelelkezve kutatói szemszögből nézett hasznosságáról!

A lepopglavai döntés után a pálosok egy új normatív könyv létrehozására törekedtek. Ez *modern*, Róma-követő és nemzetközi lett, bár a dallamokon keresztül egyben *hagyományörző* is volt, szinte középkori maradt. Az elvégzett

²⁴ Szendrei J. 2003. 343.

²⁵ Szendrei J. 2003. 344.

adaptációs munka révén új alkotás született — egy egészen sajátos alkatú pálos graduále. Az új könyv — a tridenti misszale szövegeivel s a hagyományból hozott dallamokkal — markáns identitás-jelzője lett a remeterendnek. Hogy a modernkor küszöbén ilyen alkotásra, ilyen formaadásra voltak képesek, azt az énekelt liturgia iránti ragaszkodásuknak köszönhetjük.

Irodalom

Boyce, J. 2003.

Boyce, James O. Carm: „The Carmelite Office in the Tridentine Era”, in *The Past in the Present. Papers Read at the IMS Intercongressional Symposium and the 10th Meeting of the CANTUS PLANUS Budapest & Visegrád, 2000.* Vol. 2. 353–387.

Cattin, G. — Curti, D. — Gozzi, M. 1999.

Il canto piano nell'era della stampa. Atti del Convegno internazionale di studi sul canto liturgico nei secoli XV–XVIII. a cura di Giulio Cattin, Danilo Curti e Marco Gozzi. Trento 1999.

Elm, K. 1993.

Elm, Kaspar: „Pauliner”, in *Lexikon des Mittelalters.* Bd. 6. Sp. 1813.

Elm, K. 2000.

Elm, Kaspar: „Eremiten und Eremitenorden des 13. Jahrhunderts”, in *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens.* Hrsg. von Kaspar Elm in Verbindung mit Dieter R. Bauer, Elmar L. Kuhn, Gábor Sarbak und Lorenz Weinrich. Berliner Historische Studien Bd. 32. Ordensstudien XIV. Berlin 2000. 11–22.

Galla F. 1941.

Galla Ferenc: „A pálosrend reformálása a 17. században”, in *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941.* Budapest 1941. 123–223.

GradRom

Graduale sacrosanctae Romanae Ecclesiae de tempore et de sanctis ss. d. n. Pii X. pontificis maximi jussu restitutum et editum. Romae 1908.

Gyéressy Á. B. 1938.

Gyéressy (Ágoston) Béla: „A pálos mise”, in *Theologia* 5. 201–205.

Hervay F. 1984.

Hervay Ferenc: „A magyarországi kolostorok pusztulása a 16. század közepén és a reformáció”, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulójára.* Szerk. Fabinyi Tibor. Budapest 1984. 187–188.

Hervay F. 1988.

Hervay Ferenc (szerk.): *Gyöngyösi, Gregorius: Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae.* Kiadja Franciscus L. Hervay. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova XI. Budapest 1988.

Karp, Th. 2003.

Karp, Theodore: „On the Transmission of the Mass Proper after 1590”, in *The Past in the Present. Papers Read at the IMS Intercongressional Symposium and the 10th Meeting of the CANTUS PLANUS Budapest & Visegrád*, 2000. Vol. 2. 309–328.

Kisbán E. 1938., 1940.

Kisbán Emil: *A magyar pálosrend története*. I–II. Budapest 1938., 1940.

Knauz N. 1865.

Knauz Nándor: „A magyar egyház régi szokásai”, *Magyar Sion* III/VI (1865) 401–413.

Mályusz E. 1945.

Mályusz Elemér: „A Pálosrend a középkor végén”, in *Egyháztörténet* 3,1–53.

Mályusz E. 1971.

Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971.

Molitor, R. 1901., 1902.

Molitor, Raphael: *Die Nach-Tridentinische Choral-Reform zu Rom*. Bd. I–II. Leipzig 1901., 1902.

Musicalia Danubiana 1.

Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio. Edited by Janka Szendrei and Richard Rybarič. (Musicalia Danubiana 1.) Budapest 1982.

Musicalia Danubiana 12.

Graduale Strigoniense (s. XV/XVI). Edited and introduced by Janka Szendrei. 2 vols. (Musicalia Danubiana 12*–**.) Budapest 1990–1993.

Sarbak G. 1988.

Sarbak, Gábor: „Entstehung und Frühgeschichte des Ordens der Pauliner”, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 99. 93–103.

Stoll B. 1963.

Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Budapest 1963.

Szabó T. A. 1934.

Szabó T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*. Zilah 1934.

Szendrei J. 1981.

Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez*. 1. Szerk. Albert Gábor. Budapest 1981.

Szendrei J. 1983.

Szendrei Janka: „A magyar notáció története”, in *Középkori hangjegyírások Magyarországon. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez* 4. Szerk. Albert Gábor. Budapest 1983. 13–90., 123–151, 163–308.

Szendrei J. 1990.

Szendrei Janka: „Latin nyelvű gregorián ének”, in *Magyarország Zenetörténete* II. (1541–1686). Szerk. Bárdos Kornél. Budapest 1990. 155–160.

Szendrei J. 2003.

Szendrei, Janka: „Der Ritus Tridentinus und die paulinische Tradition im Ungarn des 17. Jahrhunderts: Kompromiß, Kontrafaktur, Modifikation. Zum pauliner Graduale der Budapester Universitätsbibliothek A 115 (1623)“, in *The Past in the Present. Papers Read at the IMS Intercongressional Symposium and the 10th Meeting of the CANTUS PLANUS*. Budapest & Visegrád, 2000. Vol. 2. Budapest 2003. 329–352.

Szendrei J. — Dobszay L. — Rajeczky B. 1981.

Szendrei Janka — Dobszay László — Rajeczky Benjamin: *Magyar Gregoriánium — Cantus Gregorianus ex Hungaria*. Budapest 1981.

Tóth L. 1930.

Tóth László: *Pázmány Péter ismeretlen levele a magyar pálosok reformja ügyében*. MKSz 54. 106–112.

Török J. 1977.

Török József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai, 1225–1600*. Budapest 1977.

Török J. 1999/2000.

Török József: „Remete Szent Pál remeterendjének liturgiája“, *Magyar Egyházzene VII* (1999/2000) 151–158.

Török J. 2000.

Török, József: „Die Paulinerliturgie in Ungarn“, in *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens*. Hrsg. von Kaspar Elm in Verbindung mit Dieter R. Bauer, Elmar L. Kuhn, Gábor Sarbak und Lorenz Weinrich. Berlin 2000. 125–134.